

UOT 81.

Ülviyyə Əliyeva
GDU
aliyev_1989@list.ru
orcid no: 0000-0002-6732-219X

TƏRCÜMƏ – DİL SƏVİYYƏSİNDƏ MÖVCUD OLAN YARADICI FƏALİYYƏT FORMASI KİMİ

Açar sözlər: *tərcümə prosesi, dilin ifadə vasitələri, dil normaları, orijinal mətn, psixoloji amillər.*

Key words: *translation process, ways of language expression, norms of language, original text, psychological factors.*

Ключевые слова: *процесс перевода, средства выражения языка, языковые нормы, оригинальный текст, индивидуально-психологические особенности, психологические факторы.*

Tərcümə – çoxşaxəli və əhatəli bir elmi-ədəbi fəaliyyət formasıdır. Bədii ədəbiyyat, elmin müxtəlif sahələrinə aid olan kitablar, məqalələr, diplomatik sənədlər, qəzet materialları, siyasi xadimlərin, dövlət başçılarının nitqləri bir dildən digər dilə tərcümə olunur. Bu zaman tərcümə olunan materialın özəlliklərindən, verilmiş mətnlərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq iki əsas məsələyə xüsusi diqqət yetirilməlidir:

- 1) Tərcümənin məqsədi. Bu zaman oxucunu və ya dinləyicini məxəz dildə olan yad materialın mətni və məzmunu ilə mümkün qədər dəqiq tanış etmək lazımdır.
- 2) Tərcümə etmək – tanış olmayan dildə olan materialın bütün incəlikləri mənə çalarları ilə doğma dilin mümkün imkanlarından istifadə edərək oxucuya və ya dinləyiciyə çatdırılmasıdır. Məxəz dildə olan material hədəf dilə tam və aydın şəkildə çevrilməlidir [5, s.240-245].

Tərcümənin cəmiyyətin həyatında rolu çox böyükdür. O cümlədən, aydın və ifadəli dil tərcümə prosesində də böyük əhəmiyyətə malikdir. Dil insanın təfəkkürü və şüuru qədər qədimdir. Bütün insanlara aid olan, insan təfəkküründə əks olunan ictimai şüurdur. Dil insan ünsiyyətinin çox mühüm vasitəsidir. Dil insanların bir-biri ilə ünsiyyət bağladığı fikir mübadiləsi edərək ümumi qənaətə gəldiyi mühüm vasitədir [6, s.21-25].

Birbaşa şüurla əlaqədar olan dil insanın təfəkkür fəaliyyətində yaranan fikirləri sözlər, söz birləşmələri, cümlələr vasitəsilə qeyd edir, beləliklə, insan cəmiyyətində fikir mübadiləsinə imkan yaradır.

Dil ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də insan cəmiyyətinin təkamülünə şərait yaradır. Bu fikirlər eynilə dilin tərcümədə istifadə olunmasına da aiddir. Tərcümə zamanı məxəz dildə ifadə olunan fikir və məlumatın hədəf dildə oxucuya və ya dinləyiciyə çatdırılmasının şahidi oluruq. Təfəkkürün reallığı dildə əks olunur və yalnız dilin ifadə vasitələri ilə dinləyici və ya oxucuya çatdırılır.

Buradan belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, məxəz dildə olan material hədəf dildə oxucu və ya dinləyiciyə tam aydınlığı və səlisliyi ilə çatdırılmalıdır. Bununla bərabər tərcümə materialı hədəf dilin ümumxalq normalarına uyğun olmalıdır. Tərcümə materialı yarandığı məxəz dilin bütün normaları ilə bilavasitə əlaqədardır. Materialın tərcümə olunduğu dili mükəmməl bilməyən oxucu tərcümə materialı ilə tanış olduqda orijinalda olan bütün fikir və obrazları fikrən bilavasitə öz doğma dilinə köçürür. Xarici dili yeni öyrənməyə başlayan şəxs bütün mətni öz doğma dilinə çevirir [9, s.51-55].

Peşəkar tərcüməçi isə hədəf dilin ruhunu hiss edir və sözlərin hərfi tərcüməsinə deyil, ümumi fikrin və məzmunun tərcüməsinə nail olur. Tərcümə prosesi psixoloji baxımdan da çox mürəkkəbdir. Tərcüməçinin şüurunda tərcümə materialı birdən-birə doğma dildə söz və söz birləşmələrinə, cümlələrə çevrilir.

Tərcümə prosesi lazımı nəticə alınana qədər bir neçə mərhələdən keçir və nəhayət, məxəz dildə verilmiş fikir və obrazlar tam aydınlığı və səlisliyi ilə hədəf dilə köçürülür. İdeya və fikirlər dildən təcrid olunmuş şəkildə mövcud deyildir.

Məxəz dildə verilmiş tərcümə materialının dəqiq və səlis çatdırılması üçün hədəf dilin ifadə vasitələrindən istifadə olunur. Bu ifadə vasitələri tərcümə prosesi qarşısında qoyulmuş tələblərə tam cavab verir. Tərcümənin aydın və dəqiq edilməsi üçün hədəf dildə müvafiq ekvivalent mənalı söz birləşmələri və cümlələr tapmaq lazım gəlir [8, s.28-34].

Tərcümə prosesində ilkin olaraq hədəf dilin qrammatik, leksik xüsusiyyətlərinə fikir vermək lazımdır. Ümumi isə hədəf və məxəz dilin milli xüsusiyyətlərindən tutmuş, üslubi xüsusiyyətlərinə kimi diqqət yetirmək lazımdır.

Orijinal mətnlərin tərcüməsində tərcüməçi tərəfindən ümumxalq dilindən ekvivalent söz və ifadələr bacarıqla seçilməlidir. Orijinala subyektiv münasibət bəsləyən tərcüməçi bəzən məxəz dildəki mətni şüurlu surətdə dəyişir, məzmunu əlavələr edir, məndəki sözlərin obyektiv mənalərini və sözlərin semantik əlaqələrini fərqli formada təqdim edir. Tərcümə tarixində

elə hallar olmuşdur ki, məxəz dildəki mətn tərcüməçi tərəfindən dəyişdirilmişdir [10, s.130-135].

Sözsüz ki, bəzən dillərin mənsub olduğu xalqların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq ekvivalent tapmaq çətinləşir. Bundan qaynaqlanaraq tərcümədə köklü fikir dəyişiklikləri edilir.

Öz işinə məsuliyyətlə yanaşan tərcüməçi dilin ifadə vasitələrinin seçilməsinə heç bir zaman biganə qala bilməz. Burada əsas məqsəd orijinal mətnin düzgün tərcüməsindən, hədəf dilin vasitələrinin bacarıqla seçilməsindən asılıdır. Bütün bu deyilənlər tərcümə prosesinin mürəkkəbliyini, məzmun və formanın vəhdətinin qorunmasının və dilin ifadə vasitələrinin düzgün seçilməsinin nə qədər çətin olduğunu bir daha sübut edir. Bu axtarışlar və seçim öz-özlüyündə yaradıcı səciyyə daşıyır. İctimai-siyasi, elmi əsərlərin və bədii ədəbiyyatın tərcüməsi isə bir növ incəsənətdir və xüsusi istedad tələb edir.

Tərcümə prosesi və dillərin qarşılaşdırılması bir çox vacib məsələlərin araşdırılmasına şərait yaradır. Tərcümə məsələləri fərqli baxımdan araşdırıla bilər. Tərcümə materialı məzmun, bədii və tərbiyəvi dəyər, aid olduğu xalqın dilinin və etnomədəni tarixinin səciyyəsi baxımından araşdırma mövzusu ola bilər [5, s.240-245].

Bundan əlavə, tərcümə əsərlərinin dil və ədəbiyyat müstəvisində araşdırılması da xüsusi maraq kəsb edir. Tərcüməçinin bir şəxsiyyət kimi fərdi psixoloji xüsusiyyətləri, onun dünyagörüşü, ədəbi-bədii görüşləri, mənsub olduğu ölkənin və dövrün zövqü və həyata baxışı da tərcümə əsərində əks oluna və bu baxımdan araşdırma obyektinə ola bilər.

Tərcümə, eyni zamanda, psixoloji baxımdan yaradıcı proses kimi tədqiq edilməlidir. Beləliklə, tərcümə prosesi mədəniyyət tarixi, dil, ədəbiyyat və psixologiya nöqtəyi-nəzərindən araşdırılmalıdır. Tərcümə prosesi dil sistemi ilə sıx əlaqəlidir. Məxəz və hədəf dillərin, onların üslubiyyatının tərcümə prosesində istifadə olunan dil vasitələrinin araşdırılması tərcümənin məhz linqvistik müstəvidə tədqiqini labüd edir [1, s.24-25].

Nəticəyə gəlmək olar ki tərcümə tam vəhdət təşkil etməlidir. Bu işlə məşğul olan inasan isə məxəz dilin tək lüğət tərkibini yox, həm də onun tarixindən tutmuş milli xüsusiyyətlərinə kimi bələd olmalıdır.

Orijinalın mətni forma ilə məzmunun ifadə olunduğu dil vasitələri ilə vəhdətdə olduğu üçün linqvistik baxımdan araşdırmanı tələb edir. Bədii əsərlərin, ədəbiyyatın tərcümədə əksi də dilin ifadə vasitələri ilə mümkün olur. Tərcümənin psixologiyası məhz şüurun dilə, dil vasitələrinə münasibəti ilə bağlıdır [2, s.100-102].

Tərcümə prosesinin linqvistik baxımdan araşdırılması hədəf və məxəz dillərin obyektiv faktlarını tədqiq etməyə imkan verir. Əgər tərcümə prosesi yüksək bədii dəyərə malik bir əsərin digər dilə çevrilməsi ilə əlaqədardırsa, tərcüməçi orijinala tabedir, ondan asılıdır, sərbəst hərəkət edə bilmir. Bu zaman tərcüməçinin sənətkarlığı nədən asılıdır?

Akademik Məmməd Arifin bu barədə fikirləri maraqlıdır: “Yaradıcı tərcüməçi öz işini ürəkdən sevməli, onu ehtirasla, ilhamla görməlidir. Tərcümə işini ehtirasla, ilhamla görmək yaradıcı tərcüməçi üçün mühüm şərtidir. Lakin bu yeganə şərt deyildir. İkinci daha mühüm bir şərt var ki, o da tərcüməçinin öz işinə yüksək şüurla, sənətkarlıq məsuliyyəti və tələbi ilə yanaşmasıdır. Əgər tərcüməçi götürdüyü əsərin tərcüməsinə bir yazıçı kimi yanaşarsa, onun yaradıcılıq əzabına da qatlaşmalıdır. Hər bir yazıçı öz əsərini yazmağa başlamazdan əvvəl onun materialını toplayıb planını tutduğu kimi, tərcüməçi də tərcüməyə başlamazdan əvvəl onu diqqətlə öyrənməli, yaradıcılıq nöqtəyi-nəzərindən təhlil etməlidir. Yəni qarşısındakı yazıçının sənətkarlıq prinsipləri ilə tərcümə ediləcək əsərin məzmununu, ideyası, üslubu, bədii xüsusiyyətləri, surətləri ilə yaxşı tanış olmalıdır”.

Tərcüməçi tərcümə etdiyi əsərin yazıldığı dövrün dil xüsusiyyətlərini mütləq nəzərə almalıdır. Tərcümələrin başlıca və əsas xüsusiyyəti orijinalın ideya və məzmununun düzgün ifadə edilməsidir. Tərcüməçi heç bir zaman formaya aludə olmamalı, öz fikirlərini oxucuya aydın və dolğun ifadələrlə çatdırmalıdır. Tərcüməçinin hər sözü, hər kəlməsi müəyyən bir ideyanın konkret ifadəsi olmalıdır. Tərcümə əsərinin forması və məzmunu arasında möhkəm bir vəhdət olmalıdır. Bədii əsərin tərcümə edilməsi üçün tətbiq edilən əsas prinsip vahid olmalıdır. Xüsusi cəhətlərə gəldikdə isə vahid tərcümə prinsipi müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilməlidir [4, s.31-34].

Tərcümə bir xalqı digər xalqın mədəni nailiyyətləri ilə tanış etmək vasitəsi olmaqla qalmır, o millətlərin qarşılıqlı surətdə zənginləşməsi üçün qüdrətli və universal bir vasitədir. Tərcümə prosesində əsas problemlərdən biri tərcüməçinin hansı keyfiyyətlərə malik olması məsələsidir. Burada üç keyfiyyət əsas sayılır: istedad, hərtərəfli savad və dərin bilik. Tərcüməçi istedadlı olmalı, dilləri kamil bilməli, ensiklopedik biliyə malik olmalıdır! Əlbəttə, bu vacib keyfiyyətlərin sırasına incə zövq də daxildir. Tərcüməçi öz peşəsinə sadıq, öz işinin əsl vurğunu olmalıdır. Tərcümə işi müxtəlif mədəniyyətlərin bir-birini daha da zənginləşdirilməsinə, yaxınlaşmasına, onların beynəlmiləl əsasının möhkəmlənməsinə, gələcək vahid ümumbəşər mədəniyyətin təşəkkül tapmasına kömək edir. Bu mühüm tarixi prosesdə ictimai şüurun ən kütləvi, spesifik və təsirli formalarından olan bədii ədəbiyyatın çox mühüm rolu vardır.

Tərcümə dünyanın bir-birindən uzaq iqlim guşələrində yaşayan, maddi və mənəvi nemətlər yaradan, müxtəlif dillərdə danışan, fərqli psixoloji təbiətə malik olan xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqə və mötəbər dostluq körpüsüdür. Ən yaxşı tərcümə nədir? Əgər ikinci dildə yaradılan əsər oxucuda orijinalın oyatdığı təəssürata maksimum dərəcədə yaxın təsir oyada bilirsə, onu ideal tərcümə hesab etmək olar. Ədəbi əsərin ideya-bədii strukturunun müqabil dildə canlandırılması əsl tərcümənin meyarı hesab edilə bilər [6, s.38]

Akademik B.Nəbiyevin fikrincə, bədii tərcümə sahəsində realist tərcümə məktəbinin on illərdən bəri davam edib gəlmiş çox qiymətli təcrübəyə və mütərəqqi ənənələrə əsaslanan qənaəti bundan ibarətdir ki, tərcümə orijinalın məzmununu ilə forması, ruhu və hərfi arasındakı dialektik vəhdəti qoruyub saxlamalı, müqabil dilin leksik, sintaktik, üslubi imkanlarının, təsvir və ifadə vasitələrinin əsasında oxuculara çatdırılmalıdır. Burada tək-tək söz və ifadə vasitələrinin mənası dərinlən qavranılmalı, lakin onların hər birinin ümumiyyətlə adekvat deyil, müəyyən mətn daxilindəki konkret vəzifəsi, daşdığı bədii yük aşılmalı və ümumi ideya-bədii struktura tabe edilməlidir [2,s.31-34].

Tərcümə prosesində hədəf dilin bütün xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Lakin bütün xalqlar, dillər və mədəniyyətlərin fərqli xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq görərik ki, bəzən tərcümədə tam uyğunluq əldə etmək mümkün olmur.

Məntiqi dəqiqliklə bədii kamilliyin təcəssümünə nail olmaq üçün bu, riayət edilməsi son dərəcə vacib olan tədbirlərdən biridir. Hərfi tərcümə orijinalın ideya və bədii keyfiyyətinə çox böyük zərər vurur. Tərcümə, əlbəttə, dəqiq olmalıdır. Lakin bədii tərcümədən söhbət edərkən bu anlayış daha geniş məzmun kəsb edir. Hərfi-hərfinə edilmiş tərcümə çox naqisdir. Hərfi tərcümədə əsər obrazların, ideyaların məcmusu kimi, bir tam, bir bütöv kimi deyil, ayrı-ayrı sözlərin, ifadələrin, bəzən isə onların lazımi mənasından uzaq çalarlarının tərcüməsi kimi təqdim olunur. Əsl tərcüməçi sözün bədii imkanlarını xüsusilə qiymətləndirməlidir [3, s.10-18]

Bəzən tərcüməçi cümlədə söz sırasını dəyişməklə, üslubi uğursuzluq anlaşılmaqlıq yaradır. Bu zaman məna çaları tamamilə dəyişir. Məxəz dili öz ana dili kimi bilməyin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Tərcüməçi müraciət etdiyi xalqın tarixi, coğrafiyası, etnoqrafiyası, psixoloji keyfiyyətləri ilə yanaşı, müasir ədəbi dilini, bu dilin üslubi xüsusiyyətlərini, canlı danışığı dilinin bütün dialektlərini, hətta bəzi jarqonlarını da bilməlidir. Doğma ədəbiyyatın, ana dilinin bədii ifadə imkanları vasitəsilə başqa dilli xalqın təfəkkür tərzini yenidən canlandıran tərcüməçi ilk növbədə öz həmvətənlərinin düşüncə tərzini, psixologiyasını nəzərə almalıdır.

Qəhrəmanlar, obrazlar, şərait, səhnələr, mahnılar, peyzajlar müəllifin orijinalda təsvir etdiyi kimi olmalıdır, tərcüməçi onları milli ruha uyğun şəkildə dəyişməməlidir. Tərcümədə bu cür sərbəstlik başqa xalqın həyatı, mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə tanışlığa mane olur. Tərcüməçi orijinalın əsas məzmununu dəqiq verməyi bacarmalıdır və bu zaman dilin sadəliyi, təbiiliyi, canlılığı aydın duyulmalıdır. Tərcümənin dili danışiq ahənginə yaxın olmalıdır [11, s.21]. Tərcüməçi orijinalın yalnız məzmununu və ideyasını deyil, onun daxili həyatını da hədəf dildə yenidən yaratmalıdır, tərcümə olunan əsərin bütün zərif mənə çalarlarını tərcümədə məharətlə saxlamağı bacarmalıdır. Sadəliyi və təbiiliyi ilə seçilən tərcümə orijinalın ruhunu özündə tam ifadə etməlidir. Hədəf dilin ifadə imkanlarından bacarıqla istifadə edən tərcüməçi orijinalın məzmununa maksimal dərəcədə sadıq qalmalı; obrazları, metaforaları, üslubi xüsusiyyətləri qoruyub saxlamağa çalışmalı, bədii təsvir vasitələrinin hədəf dildə analoqlarını tapmalıdır. Tərcüməçi orijinalın məzmununu ilə bərabər onun üslubunu, dil xüsusiyyətlərini, ritmini, intonasiyasını, ifadələrin konstruktiv xüsusiyyətlərini səliss və aydın şəkildə hədəf dilə ifadə etməyi bacarmalıdır [7, s. 28-33].

Bədii tərcümədə nə orijinalın müəyyən yerlərini buraxmaq, nə əlavələr etmək, nə də dəyişikliklər aparmaq olmaz. Əgər orijinalda müəyyən qüsurlar varsa, onları da olduğu kimi vermək lazımdır. Tərcümənin məqsədi orijinalın dilini bilmədiyinə görə ondan bədii zövq almaq imkanından məhrum olan oxuculara həmin orijinala tanış olmaq və ondan mənəvi zövq almaq imkanı verməkdir. Bədii əsərin tərcüməsi üçün yalnız bir qayda vardır – orijinalın ruhunu əks etdirmək.

Tərcüməçidən yalnız orijinalın obrazlar və fikir sistemini deyil, həm də əsərin ədəbi manerasını, onu yaradan sənətkarın şəxsiyyətini, yazıçının bədii üslubunu hədəf dildə ifadə etmək tələb olunur və tərcümə prosesində bu əsas amillərdən biridir.

Tərcüməçi sxematizmədən uzaq, canlı, bədii baxımdan tam dəyərli hədəf dildə oxucu üçün aydın və anlaşılıq tərcümələr yaratmağa çalışmalıdır. Yalnız orijinalın süjet və kompozisiya xüsusiyyətləri deyil, müəllifin yaratdığı obrazların özünəməxsusluğu, onun hər bir fikri, əsərində istifadə etdiyi hər bir detal, məxəz, dilin üslubi incəlikləri, qorunub saxlanılmalıdır.

Tərcümə böyük diqqət və həssaslıq tələb edən çox çətin və mürəkkəb bir prosesdir. Hər bir şair və yazıçının təkrarsız dili, ideya və obrazlar aləmi olur. Bu baxımdan tərcüməçi yalnız orijinalın dilini deyil, onun bütün ruhunu mənimsəməlidir. Bu yaradıcı prosesdir və bədii vasitələrlə orijinalın hərfinin deyil, ruhunun yenidən yaradılması deməkdir. Tərcümədə həssaslıq, duyum hissəsinə malik olmadan bu sənətin sirlərinə yiyələnmək mümkün deyildir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. M.Arif. Bədii tərcümə: məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1990.
2. Nəbiyev V. Axtarışlar, tapıntılar, itkilər. Tərcümə sənəti. Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1990.
3. Adilov M. Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. Bakı: Maarif, 1991.
4. Əsgərli F. Bədii tərcümə prinsipləri. Bakı: ADPI Nəşriyyatı, 2009.
5. Актуальные проблемы теории художественного перевода. Москва: Наука, 1967.
6. Бархударов Л.С. Язык и перевод. Москва: Международные отношения, 1975.
7. Виноградов В.В. Лексические вопросы перевода художественной прозы. Москва: Изд.-во МГУ, 1978.
8. Гальперин И.Р. Перевод и стилистика. Москва: Учпедгиз, 1990.
9. Гачечиладзе Г.Р. Художественный перевод и литературные связи. Москва: Советский писатель, 1972.
10. Комиссаров В.Н. Лингвистика перевода. Москва: Международные отношения, 1980.
11. Копанев П. Вопросы истории и теории художественного перевода. Минск: Наука, 1972.

Ulviya Aliyeva

Summary

Translation is a form of creative action available at the language level

Translation is a form of purposeful activity that meets certain value criteria. One of the main requirements for translation is that the texts in the source and target languages are equivalent. Equivalence is given a special place in the theory of translation and in the expression of its essence. There is not much difference in translation between incomplete equivalents or variant inconsistencies. Sometimes a word in the source language can have several meanings in the target language. In translation, dynamic equivalence refers to a text that can capture the content and emotional connotation of the original. The concept of dynamic equivalent includes another important component of translation. This is a communicative situation.

Communicative equivalence refers to the relationship between texts that correspond to their communicative value.

Ульвия Алиева

Резюме

**Перевод – форма творческой деятельности,
существующая на языковом уровне**

Перевод является целенаправленной деятельностью, отвечающей определённому оценочным критериям. Одним из требований, издавна выдвигаемых теорией и практикой переводческой деятельности, является требование эквивалентности текстов исходного и конечного.

Эквивалентности придавалось решающее значение в теоретическом описании перевода и выявлении его сущности. Для переводчика различие между «частичным эквивалентом» или «вариантным соответствием» несущественно. Одному слову в исходном языке соответствует несколько слов в языке перевода. Иногда делается попытка преодолеть ограниченность чисто семантического подхода к эквивалентности.

«Динамическая эквивалентность» определяется как качество перевода, при котором смысловое содержание оригинала передается в форме, включающей смысловое содержание и эмоциональные установки. Понятие «динамическая эквивалентность» противопоставляется понятию «формальное соответствие». Понятие динамической эквивалентности учитывает ещё один существенный компонент перевода – коммуникативную ситуацию.

Коммуникативная эквивалентность определяется как отношения между текстами, когда оба текста совпадают по своей коммуникативной ценности.

Rəyçi: fil.e.d. N.Seyidəliyev

Redaksiyaya daxil olub: 05.11.2020